

Transformatie

deel 3 uit een serie van drie
door Marchinus Hofkamp

In de eerste twee afleveringen (maart en juni) hebben we allerlei bizar gevormde wezens als religieuze realiteit van alledag leren kennen in allerlei culturen, wellicht zelfs in *alle* culturen. Waar komen zulke universele gedachten toch vandaan ?

66.

Bronnen van Archetypen

Wonderlijk toch, dat op zoveel verschillende plaatsen op de wereld zo vergelijkbare wezens rondwaren. Oerbeelden, die ook wel 'archetypen' genoemd worden. Waar komen die verbeeldingen toch vandaan? Spruiten deze oerwezens overal ter wereld voort uit onze eigen menselijke geest? Zijn het wezens, die we normaal niet zien, maar waarvan we diep in de krochten van ons eigen brein weten dat ze er moeten zijn, omdat ze daar ook af en toe uitkomen, tijdens boze of bijzondere dromen, zoals die van Jacob in Genesis (*afb 67*)? Of zijn het fantasieën, die voortwoekerden in onze geest na het sporadisch zien van de zeldzame misvormingen in menselijke en dierlijke foetale ontwikkeling, welke overal ter wereld af en toe optreden? Want daar lijken meerdere van die 'droomwezens' wel op. Een bekend

voorbeeld daarvan is de Siamese tweeling, die we in terracotta al tegenkwamen bij de pre-Columbi-aanse beeldjes van *afb. 20*. Mensen met ernstige fouten in de embryonale ontwikkeling, die tot volle wasdom zijn gekomen zien we nauwelijks of niet in ons dagelijks leven. Ze zijn er echter niet minder bekend om, want ze spreken erg tot de verbeelding. De geboorte van een diër met een ernstige aangeboren vormafwijking (zelfs zo een als hierboven staat afgebeeld), komt veel vaker voor, alleen al door het veel grotere aantal dierengeboortes. En door de verhoudingsgewijs veel grotere boerenbevolking werden daar dan ook veel meer mensen mee geconfronteerd. Zo'n afwijkende foetus werd vaak als magisch teken gezien, als boodschap van 'het hogere'. Zulke misvormde wezentjes overlijden meestal voor of kort na de geboorte.

Doodgeboren en/of mismaakt

Nog tot voor kort werd bij ons de geboorte van zelfs een gaaf maar dood kindje meestal 'doodgezwegen'. Het moest gauw verdwijnen en er werd niet meer over gesproken. Weinig rationele angst- en schuldgevoelens en fantasieën speelden (en spelen) hierin een belangrijke rol. Vaak komen mensen er pas na het overlijden van hun bejaarde ouders achter, dat zijzelf ooit nog een overleden broertje of zusje hebben gehad. Bij de geboorte van een mismaakte baby spelen dergelijke gevoelens een nog veel grotere rol. Daarbij speelt de gedachte aan vermeende 'fouten', begaan door moeder tijdens de zwangerschap, al sinds mensenheugenis [4 v.a. blz 43 - Plato en Aristoteles] een rol. De lichtste 'fout' is daarin dan nog wel het ondergaan van een heftige emotie, waarover de 17e eeuwse Franse hofchirurgijn Paré [4 blz 54]

bijvoorbeeld schrijft, dat de zwangere, zolang het kind nog niet volledig geschapen is, zich niet intensief mag bezighouden met zaken waarover zij zich zou kunnen opwinden of die zij zich zou kunnen inbeelden, opdat “er geen transformatie en gheschiet”. Hij noemt daarvoor een termijn van de eerste “dertig dagen van de zwangerschap bij een dochter en veertig dagen bij een zoon” – Die veertig dagen komen overigens aardig in de buurt van de werkelijke embryogenese. Zelfs huisarts Cornelis Bakker [4 blz 77] in het landelijke Broek in Waterland van na 1900 kan zich niet helemaal onttrekken aan de gedachte, dat bepaalde lichamelijke of psychische prikkels in sommige gevallen afwijkingen bij de foetus zouden kunnen veroorzaken.

Maar de ernstigste ‘fouten waardoor een kind mismaakt zou kunnen raken’ waren natuurlijk de ‘zonden’, gedragingen die als strijdig met de geloofsleer golden, met als exponent het ‘heulen met de duivel’. Want daar móést in zo’n geval toch bijna wel sprake van zijn geweest. Want kregen we toen niet met de paplepel ingegoten, dat de mens geschapen is naar Gods evenbeeld [Genesis 1]? Als wij als intacte mensen geschapen zijn naar Zijn evenbeeld, naar wiens evenbeeld is dan zo’n mismaakt wezentje geschapen? Vanuit die gedachte was het dus niet vreemd, dat Gods tegenstrever, die zichzelf als duivel ook in allerlei bizarre gedaantes kon transformeren, daar verantwoordelijk voor werd gehouden. Begrijpelijk dus, dat de geboorte van zo’n mismaakte vrucht de moeder dubbel erg deed schrikken en angst inboezemde. Niet verwonderlijk dan ook dat het lijkje snel en ongemerkt moest verdwijnen en dat daar ook niet meer over werd gesproken in de familie. Maar ook, dat daar natuurlijk nog wel angstig over werd gedroomd.

Voor dat ‘verdwijnen’ van het lijkje zorgde vader of de vroedvrouw. Veelal zal het samen met de moederkoek in een diep gat in de grond

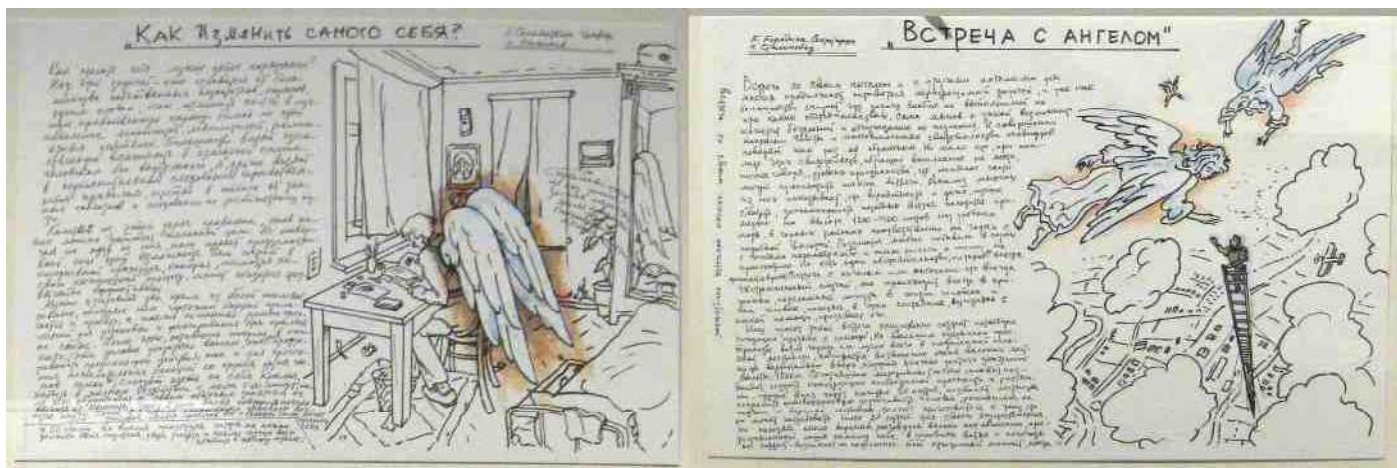
67. *Jacobs ladder met engelen - door Marc Chagall*

begraven zijn. Maar Nederland zou Nederland niet zijn als er in ons verleden niet ook vroedvrouwen zijn geweest met een handelsgeest, die er voor zorgde dat zo’n lijkje bij iemand terecht kwam, die het op sterk water zette, om het dan door te verkopen aan een verzamelaar met een rariteitenkabinet (afb 68). Zo’n geconserveerd gedrochtje was erg gewild in aristocratische verzamelingen, omdat het nu eenmaal

flink tot de verbeelding sprak. Veel van die misvormde wezentjes bleven daardoor bewaard in een pot op sterk water, in een particuliere verzameling of in het anatomisch of zoologisch museum van de universiteit, ‘ter leering ende vermaeck’. De familie was er in elk geval van af, en daar werd er dan ook niet meer over gesproken. Maar over zo iets bijzonders zal menig vroedvrouw haar mond niet hebben

68. *In dit rariteitenkabinet is te zien hoe ordening en esthetiek samengaan. In kasten, stopflessen en schuiflades werden de monsters bij de monsters tentoongesteld, de reptielen bij de reptielen, de schelpen bij de schelpen enz.*

69. Ook de 20e eeuwse Rus El Lissitzky was gefascineerd door de gevleugelde mens, en 'knutselde' een Ikarus in elkaar

kunnen houden, wat het voorstellingsvermogen van haar toehoorders flink geprikkeld zal hebben. En dat voedde dan weer de fantasie en dus verhalen over bijzondere transformaties zoals dieren met een mensenhoofd, of mensen met een dierenkop, zoals “het meisje met het varkenshoofd” (afb 46).

Maar een mensfiguur met vogelvleugels zal je tevergeefs zoeken in het anatomisch museum. Voor zijn engelen was de mens aangewezen op slechts zijn eigen verbeeldingsvermogen, gevoed door zijn wens om te kunnen vliegen, een wens zo oud als de mensheid, zo oud als de mythe van Icarus en Daedalus. Een verhaal dat steeds opnieuw inspireert én verbeeld wordt, zoals hier door Lissitzky (afb 69).

Die rol van het rariteitenkabinet is in onze tijd helemaal overgenomen door het Internet, waar we Google'nd mooie voorbeelden tegenkomen van allerlei 'foutjes' in de embryonale ontwikkeling. Ik pik er enkele uit die goed passen binnen het kader van transformatie in de tribale kunst. Allereerst een meisje met het 'zeemeerminsyndroom' (afb 70). Zij behoort tot de zeer zeldzame uitzonderingen die hiermee is blijven leven. Even bijzonder is 'de baby met de twee hoofden' (afb 71), of liever gezegd 'de twee baby's met een gedeeld lijf', vergelijkbaar met veel figuren uit de vorige aflevering. En dat de siamese tweeling Abigail en Brittany Hensel (afb 72) niet alleen overleefden, maar ook nog hun leven redelijk op

de rit lijken te hebben, is buitengewoon. Zo hebben ze beiden hun rijbewijs gehaald. Van twee koppen in de diérenwereld zijn veel meer voorbeelden terug te vinden, en daarmee zijn de hond Cerberus en slangen als de Naga (afb 41), die van de Lobi (afb 49) en van de Azteken (afb 85) ook weer op een anatomisch substraat (afb 66) terug te voeren. Ook wezens met één oog of met drie ogen, met meer armen en benen of poten, het bestaat allemaal. En als exponent van 'het schaap met vijf poten' (afb 73) herinneren we ons dan weer het achtbenige paard Sleipnir (afb 13). Het zijn niet alleen foutjes in de embryonale ontwikkeling, die de fantasie op hol doen slaan, het konden ook schepsels zijn uit bijvoorbeeld de insectenwereld, die flink uitvergroot (o.a. 'Spiderman')

angstaanjagend kunnen zijn, of onbekende wezens uit de diepzee (afb 81), maar dat waren toch meer zeldzaamheden.

Veel meer tot de dagelijkse verbeelding sprekend waren humane afwijkingen, die geregeld gezien werden, zoals open rug en klompvoet of een verkrégen afwijking als krop (struma), bochel of 'cornu cutaneum', een huidaandoening die aan suggestiviteit niets te wensen overlaat (afb 74) en in een tijd zonder gemakkelijk toegankelijke chirurgische behandeling van iemand een outcast kon maken.

Hoe aanlokkelijk het ook lijkt om de transformaties uit de magische geestenwereld te herleiden naar natuurverschijnselen of 'fouten' in de embryonale ontwikkeling, er moet meer zijn. Al was het alleen al om die vogelvleugels van engelen, die

70. Sirenomelia - Twee beentjes in een vissenstaart

71 . Chinese siamese tweeling.

72A . De Hensel tweeling in de loop der jaren.
De meisjes zijn door hun twee-in-een afwijking wereldberoemd. Fotorechten zijn nauwkeurig afgedekt.

72B. Ze hebben zich boven verwachting ontwikkeld.

72C. en haalden beiden zelfs hun rijbewijs.

niet uit onze embryogenese te verklaren zijn. Suggestie, mythe en ge-

loof staan volop in de belangstelling. Het kookt en borrelt in de

magische beleving, zoals die zich via films en Internet bij ons aandient.

73. Het schaap met de vijf poten

74. 'Huidhoorn' als ouderdomskwaal

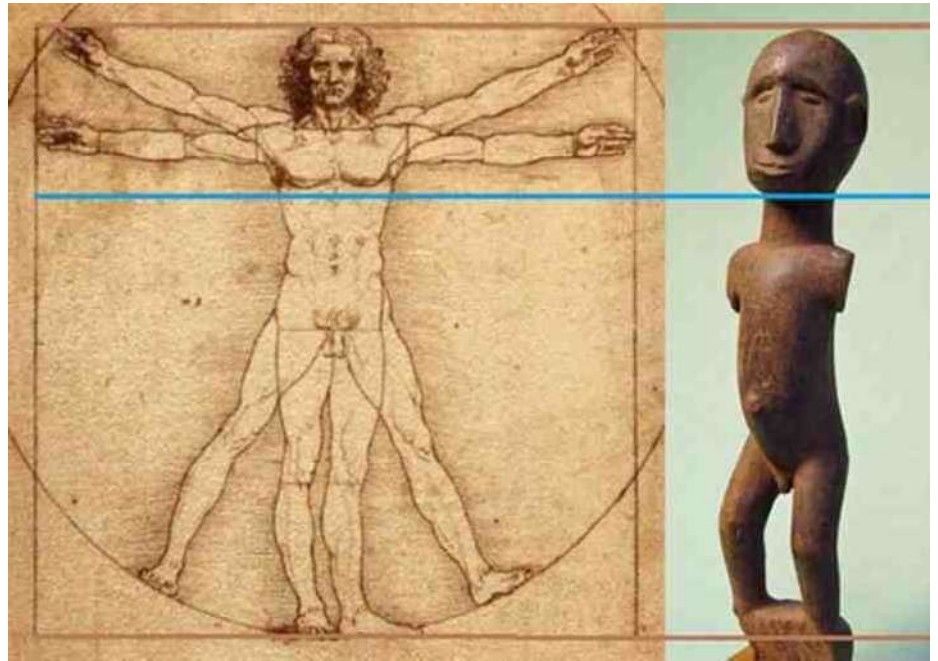
Suggestieve transformatie

Het is natuurlijk veel te kort door de bocht om mythen en angsten over transformatie alleen terug te voeren op het zeer zeldzaam vóórkomen van aangeboren afwijkingen. Transformatie is niet alleen een gevolg van verhalen over zulke fysieke afwijkingen, maar zeker ook van fantasieën en vooral nachtelijke droombeelden. En niet alleen 's náchts bij een laag bewustzijn, ook overdag zijn we hier al dan niet onbewust mee bezig. Want overdag spelen subjectieve projecties in onze eigen geest een niet onbelangrijke rol. Dat verklaart waarom tribale

76. Hoge hakken, het hele lichaam past zich in houding aan : 'sexy'

beelden meestal een relatief groot hoofd hebben, met daarbij veelal de uitleg, dat het hoofd het belangrijkste deel van het lichaam is (afb 75). Iets dergelijks geldt ook voor penis en borsten, die nogal eens erg groot zijn uitgevallen in tribale beelden. Een overdrachtelijke vorm van transformatie, die op een kennelijk wat primitieve gedachte berust? Is dat werkelijk zo primitief, want hoe is dat dan bij ons? Wij hoeven eigenlijk maar naar ons eigen taalgebruik te luisteren, om te weten dat je de belangrijkste bent als je 'het hoofd van' iets bent. Hoho, maar wij raken toch niet geïmponeerd door een groter hoofd? In zekere zin toch ook wel :

75. Lichaams-verhoudingen - Leonardo da Vinci naast een Dogon beeld

ook bij ons wordt de suggestie van een groter hoofd graag gewekt om daarmee belangrijker te lijken. Want rationeel weten we dan wel, dat een dergelijke suggestie onzinnig is, maar we ervaren een grote plak textiel op iemands hoofd toch als imponerend (afb 77), als een 'groter hoofd', als een kleine transformatie. Net zoals schoudevullingen en épauletten zwaardere schouders en dus kracht suggereren. En een vrouw op naaldhakken wordt als 'meer sexy' ervaren, door de

houding waarin die hakken haar dwingen. Een houding waardoor zij schijnbaar meer bil en borst (afb 76) heeft maakt haar aantrekkelijker, want dit suggereert een grotere mate van vruchtbaarheid. Die suggestie kan ook nog versterkt worden met allerlei plastisch chirurgische ingrepen. (Suggestieve) Transformatie speelt dus ook in ons westerse leven van alledag wel degelijk een niet-onbelangrijke rol.

77. Imponerende hoge petten? Nee, één piet en veel imponerende hoge petten

Onze seculiere samenleving

OK, voor suggestie zijn veel mensen dus nog gevoelig, maar dat antieke ontzag en die angst voor vreemde creaturen, daar staan wij hier, in onze goddeels geseculariseerde samenleving toch veel nuchterder tegenover, denken we. Want 'onderhuids' sluimert er ook bij ons nog veel aan onbestemde verbeeldingskracht en speelt geloof inmiddels een belangrijkere rol in de wereld dan ooit. Wie daar laatdunkend over doet, mist de aansluiting met de realiteit van heel veel mensen, en wel degelijk ook in deze tijd. Door de eeuwen heen hebben mensen laatdunkend of zelfs vijandig gedaan over de ideeën van anderen. Het eigen geloof met de eigen voorstellingen werd heilig bevonden en aanhangers van dat eigen geloof werden opgehemeld als de 'uitverkorenen tot in de eeuwigheid'. Daarbij werd elk ander geloof als 'bijgeloof' en 'heidens' verketterd, of op zijn minst meewarig als minderwaardig veroordeeld. De aanhangers van dat andere geloof werden verguisd en soms zelfs bestreden, een treurig stemmende houding die we ook nu weer vaker tegenkomen.

Tót twintig jaar geleden werd door velen nog 'geloofd' in een samenleving, die steeds meer seculier zou worden en 'daarmee ook toleranter'. De 'Rede', die sinds de 'Verlichting' een steeds meer prominente rol is gaan spelen, kon na Darwin uitgroeien tot bijna mathematische verhoudingen in de uitleg van 'leven'. De rede leek religie bijna van het toneel te kunnen schuiven. Niets is op dit moment minder waar, want inmiddels staat de wereld weer helemaal in brand op grond van wat vooral benoemd wordt als religieuze tegenstellingen, tussen extremistische aanhangers van de Abrahamitische godsdiensten onderling, maar ook tussen die van het Boeddhisme en het Hindoeïsme. Maximaal heftig, en dan spreek je niet meer van mythologie of sprookjes. Dit speelt zich niet al-

leen af op het wereldtoneel, maar ook op de kleine schaal van ons dagelijks leven. Zo was ik op zoek naar de naam Daphne, een ander mythologisch meisje, dat in een boom veranderde. Ik googelde "vrouw veranderd in" en kreeg meteen een reeks hits, waarin onder andere discussiesites met daarin ook existentiële vragen. Zo las ik een Nederlandse discussie, waarin een allochtoon tienermeisje zich serieus afvroeg of je echt in een muis verandert, als je in een boze bui de Koran op de grond gegooid had. En google eens op "Djinn", de aanduiding voor plaaggeesten. Op verschillende Islamitische sites

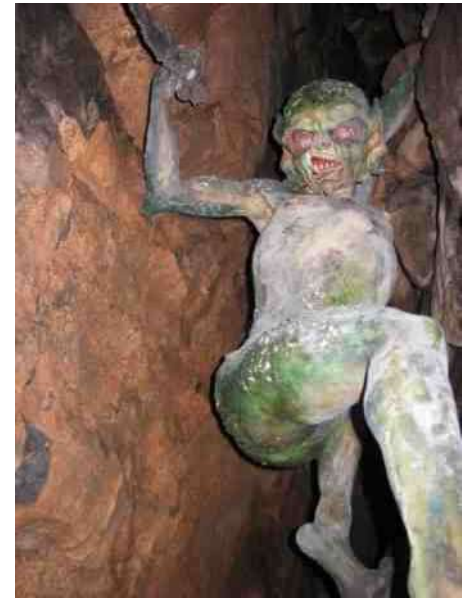
This picture below was taken this morning near the Safaniya beach in the Eastern Provinces. Aramco Security and Industrial Security Force (ISF) are debating as to whether to issue a warning, close the beach or do nothing and assist in manpower control. Investigation resulted that there are more than 3,500 of this kind of human-animal in the Tanajih area. It is 25 years since last time it was seen in the Tanajih area.

هذه الصورة أخذت بالقرب من شاطئ السفاية بالمنطقة الشرقية بالمملكة العربية السعودية، رجال الأمن بشركة (أرامكو) لا يعرفون هل يعلنون حالة الطوارئ ويغلقون الشاطئ أم لا ففعلوا أي شيء بسبب العثور على هذا الكائن التحقيقات أثبتت وجود أكثر من ٣.٥٠٠ نوع من الحيوانات البشرية في منطقة تانايج

79. in elkaar gefröbelde Djinn als serieuze waarschuwing

80. De nieuwe media bieden ongekende mogelijkheden voor Djinns

78. Djinn als afschrikking

kom je bizarre afbeeldingen van Djinn's tegen, als hellepreek á la Jeroen Bosch, maar dan niet geschilderd. Gephotoshopt uit het enorme aanbod aan plaatjesmateriaal dat het Internet ons biedt, verschillende animaties (afb 78 tm 80) maar soms ook in elkaar geknutseld. De gedachte, dat media als TV en Internet door realistische informatie wel korte metten zullen maken met allerlei bijgelovige hersenspinsels blijkt even simpel als onwaar. Trucs en animaties bieden juist onbeperkte mogelijkheden tot 'het tot leven brengen' van allerlei gedochten.

Zo trof ik al googlend een ‘wondere geboorte’ aan in een als serieus bedoeld bericht over een bijzondere gebeurtenis tijdens een kerkdienst van de ‘Worshippers of the World Liberation Ministry’ in Nigeria. Een vrouw begon daar ineens te schreeuwen en beviel vervolgens van een dode paardenfoetus – als ‘bewijs was dit vastgelegd’ met foto en al. Het Internet dus als medium om het geloof in transformaties te bevorderen – niet om dit te ontcrachten!

Goed, goed. Maar dat ging over Afrika en over resten van Noord Afrikaanse invloeden binnen ons allochtone deel van de bevolking. En mag zulk geloof in transformatie in onze religies dan nog een rol spelen, wat heeft de moderne seculiere mens nog met transformaties te maken? Ook dat blijkt meer, veel meer dan u misschien gedacht had. Want wie dacht, dat die engelen en geestenwereld toch wel heel erg ver van hem af staat, en dat de volkssprookjes van Grimm inmiddels toch wel érg ‘uit de oude doos’ zijn, heeft zich kennelijk nooit laten meeslepen door de avonturen van Batman (afb 82), de engel van onze tijd. Of hebt u zich nooit laten onderdompelen in magische werelden uit boeken en films als “In de ban van de ring” van John Tolkien, of “Harry Potter” van Joanne Rowling, waarin het ritselt van elfen, tovenaars, dwergen, heksen, graaiende bomen enz. Misschien ook zijn de soms heftige computerspellen u vreemd, zoals het in 2011 als “best game of the year” gelauwerde “Skyrim” waarin draken worden bevochten, of Jurassic Parc4, waarin dinosaurussen voorkomen met een deels menselijk uiterlijk. Dit zijn games, die bepaald niet kinderachtig zijn, zeker ook niet bestemd zijn voor kinderen en niet meer te vergelijken met kindvriendelijke stripverhalen als Suske & Wiske. En google eens in ‘afbeeldingen’ op deze juist genoemde termen, of op weerwolf (afb 83), en je ziet die Dogon-smid die 's nachts als hyena rondsluip, of die leeuw (afb 58) die

81. Een diepzeevis wordt af en toe, dood, ook aan de oppervlakte gevonden

82. Batman, de aartsengel van onze tijd

83. Weerwolf in metamorfose

misschien helemaal geen leeuw is maar een getransformeerde man. En dat is nog maar het begin, want google verder op cerberus, centaur, of op de naam van een Griekse of Egyptische godheid, en je staat versted van de vele eigentijdse interpretaties daarvan in films, animaties enz. En dan heb ik het nog niet eens over Tarot, Gothic of Heavy Metal als alternatieve domeinen, waarin het ritselt van de meest wonderlijke gedochten. Het idee, dat deze archetypen uit de spelonken van ons moderne brein verdreven zouden zijn, klopt dus bepaald niet. Ook in tattoos komen ze letterlijk aan de oppervlakte. Die figuren blijven intrigeren omdat de scheiding tussen 'werkelijkheid' en 'fictie' vaag is, in nevelen gehuld. Want hebben velen van ons toch ook niet een gevoel 'dat er meer moet zijn tussen hemel en aarde'? En dus tref je ook in je dagelijkse portie TV beelden allerlei transformaties aan, zoals de reclame waarin een auto zich transformeert in een menselijke robot e.d. En natuurlijk allerlei 'science fiction', waarin de spitse oortjes van doctor Spock (afb 84) een van de eerste TV uitingen waren van een stortvloed aan transformatie-mogelijkheden voor aliens. Want in dit schemergebied is duidelijk geld te verdienen. En dat begon al in 1910, met de productie van 'Het monster van Frankenstein'. Nadien is de 'horror movie' een genre geworden, dat nog steeds gewild is bij veel mensen. Dankzij de tegenwoordige animaties heeft dit type films zich kunnen ontwikkelen tot een medium, waarin de mogelijkheden tot het creëren van de meest aansprekende transformaties onuitputtelijk zijn. Slechts verhalen dus, irrationele verbeeldingen die niets met mijzelf te maken hebben, zegt u? Zo dachten ook veel mensen er over in het publiek bij een TV-sessie van de Britse illusionist en programmamaker Derrick Brown, maar ze kwamen van een koude kermis thuis, en ik citeer: "Wie gelooft in de duivel? Van het publiek in de studio

bijna niemand. Wie komt er dan even naar voren om een satanisch ritueel uit te voeren en daarbij een foto van een geliefde te doorsteken? Bijna niemand durft. Even later worden vrijwilligers een voor een een uur opgesloten in een aarde-donker gewelf onder een kerk, waar het zou spoken. De meerderheid krijgt na enkele minuten hallucinaties en angstaanvallen. Een infrarood camera registreert hun lichaamsstaal. Op je veilige bankstel krijg je er kippenvel van", aldus Herbert Blankensteijn in NRC [5]. Gezien de vitale rol, die transformaties ook in het huidige Afrika spelen, zal het niet verwonderen, dat de horrorfilm in de Afrikaanse cinema een belangrijke plaats inneemt. Daarin kan onbeperkt voortgeboord worden op hersenschimmen,

84. de oren van Doctor Spock

waarin allerlei Voodoo-achtige gebruiken zich mengen met al dan niet westerse fantasieën, gewoon doordat archetypen zich nu eenmaal niets gelegen laten liggen aan grenzen, continent, huidskleur e.d. De handgeschilderde posters van die Afrikaanse horrorfilms vormen dan, net als al eerder de kappersborden, een bijzonder verzamelaars-item, maar daarover vertelt Ingo Barlovic in het volgende artikel.

Marchinus Hofkamp

Literatuur

- [4] Bakker, Cornelis - Volksgeneeskunde in Waterland – H.J.Paris, Amsterdam 1928
 [5] Blankensteijn, Herbert - Wie denkt ongevoelig te zijn ... voor spoken en religieuze ervaringen, moet Fear and Faith bekijken - NRC 6 febr 2013

Afbeeldingen

66. *Twee-koppige slang* – Hennessy, Paul - Geographical Magazine, april 2012
 67. *Jacobsladder met engelen* – Marc Chagall - www.krik.nl/oude_site/kerkdiensten/jacob
 68. Vincent, Levinus - *Wondertooneel der natuur, 2^e deel* (1715) - Museum Meermanno
 69. *Ikarus* – getekend door de Russische kunstenaar El Lissitzky – Van Abbe Museum
 70. *Sirenornelia* - yasalud.com/ & www.i-am-pregnant.com
 71. *Chinese siamese tweeling* – DailyMail.com.uk
 72. *Hensel twins* – A: Pinterest / B: oopsghana.com-exclusive-photos / C: BBC News
 73. *Het schaap met de vijf poten* - bbs.stardestroyer.net
 74. *Cornu cutaneum* bij Chinese vrouw - www.hln.be/hln/959/Bizar/
 75. *Lichaamsverhoudingen volgens Vitruvius* – tekening Leonardo da Vinci & Dogonbeeld
 76. *Hoge hakken*, lichaam past zich aan : 'sexy' - melbourneosteopathycentre.com.au
 77. De Russische *Premier Poetin in Severomorsk* - NRC - foto AFP
 78. *Djinn*, geraffineerde constructie – Yeni Safak
 79. *In elkaar 'gefröbelde' Djinn* als serieus bedoelde waarschuwing op een moslimsite
 80. *Ongekende mogelijkheden in Djinn-animaties* - muslimvideo.com
 81. Af en toe 'verdwaalt' een dode diepzeeevis naar de oppervlakte – Geographical Magazine
 82. *Batman* - http://goodcomics.comicbookresources.com/
 83. *Weerwolf tijdens metamorphose* - quizlet.nl/quiz/385257/
 84. *De oren van Doctor Spock* - subpacecommunique.com/node/1148
 85. *Azteken ca 1500 - kop aan beide einden*, zelfs dat is mogelijk – Wikipedia – Britt.Museum

85. *Azteken – een kop aan beide einden*, zelfs dat is embryologisch mogelijk.

